

EÇMİYADZİN KATOGİKOSLUĞU VE RUSYA DEVLETİ ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN BAŞLANGICI

Ayna ASKEROĞLU ARSLAN*

ÖZ

X.-XII. asırlardan itibaren Rusya'nın Güney Kafkasya'da varlığı daha sıkı bir şekilde göstermiştir. Özellikle Ermenistan ile münasebetler XII. Yüzyıla dayanmaktadır. Rusya yayılma politikasında yerli halkların bir çok unsuru ile ilgilendiğinden dolayı Kilise unsuruna da çok önem vermiştir. Ermeni halkının Eçmiyadzin Gregoryen Kilisesi ile aralarındaki güçlü bağı göz önünde bulundurarak Eçmiyadzin Katogikosluğu ile doğrudan münasebetlerin gelişmesine büyük önem vermiştir. İleride Eçmiyadzin Katogikosluğuna bir takım ayrıcalıklar tanıyarak Ermenistan ve Ermeni halkı üzerinde kontrolü sağlamlaştırmayı amaçlamakla birlikte Eçmiyadzin Katogikosluğu vasıtasıyla dış politikadaki amellerini de hayata geçirmek için niyetlenmiş idi. Bu makalede ilişkilerin gelişme sürecini incelenerek, Rusya'nın Eçmiyadzin Katogikosluğunu dinî vazifelerini yerine getirmekte desteklemekle kalmayıp nasıl siyasi amaçlarına bir nevi alet etmeye başladığı anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eçmiyadzin, Gregoryen, Katogikosluk, Rusya, Ermenistan.

BEGINNING OF THE RELATIONS BETWEEN ECMIYADZIN PATRIARCHATE AND RUSSIA

ABSTRACT

Russia had started its influence on the South Caucasus from the 10th and 12th centuries. It had relations with Armenia coming from the 12th century. Russia gave a great importance to the church, as it gave significance to the characteristics of the local people. Russia gave a great significance to improve relations with Ecmiyadzin Patriarchate because it realized the strong ties between the Ecmiyadzin Gregorian Church and the Armenian people. Russia gave some privileges to this patriarchate for having control on Armenia and Armenian people and also benefiting from them on foreign relations. In this paper, developing process of the relation of Russia and Ecmiyadzin Patriarchate is going to be discussed and going to be explained how Russia used Ecmiyadzin Patriarchate according its political aims.

Keywords: Ecmiyadzin, Gregorian, Patriarchate, Russia, Armenia.

Rus-Ermeni ilişkilerinin doğuşu asırlar öncesine dayanmaktadır. Daha X-XII. asırlarda Rusya ile Güney Kafkasya arasında ticari ve kültürel sahada ilişkiler kurulmuştu. Rus-Ermeni ilişkilerinin gelişmesinde önemli faktörlerden biri de Rusya'nın Hıristiyanlığı kabulü (Knyaz Vladimir döneminde, X. asır) olmuştur¹.

* Yrd.Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, ayna.arslan@istanbul.edu.tr.

¹ R.G. Haçatryan, *Русская историческая мысль и Армения XVIII-начало XIX-го веков* (Russkaya istoričeskaya misl' i Armenia XVII-naçalo XIX-go vekov, Rus tarih düşüncesi ve XVII.-XIX. yüzyıllın başlangıcında Ermenistan), Erevan, Izdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoi SSR, 1987, s. 7.

Rus Çarlığı ile ilişkiler XII. yüzyılın 70'li yıllarında sıkılaştı. O dönem Eçmiyadzin Katogikos'u Akop Djugaetsi, Çar Aleksei'ye Ermenilere "destekte bulunma" ricasında bulunmuştu. Katogikos Akop Djugaetsi'nin arzusunu takiben benzer bir istekte Karabağ Başpiskopos'u Petros da bulunmuştu. Muhtemelen Ermeni tüccarların önde gelenlerinden Grigor Lusikov, Moskova'daki görüşmelerinde ticari ve iktisadi sorunları değil, siyasi sorunları da görüşmüştür².

Ermenilerin Rusya oryantasyonu XVII. asrın ikinci yarısında daha da güçlenmiştir. Mesela, henüz 1677'de Eçmiyadzin'de Katogikos Akop Djugaetsi (Djulfalı) önderliğinde bir toplantı düzenlendi. Bu toplantıda Ermeni halkının sivil ve dinî temsilcileri olarak 10 kişi hazır bulunmuş, Gürcistan'ın bağımsızlık mücadelesini destekleme ve Batı'dan Osmanlı Devleti ile İran'dan kurtulmak için askerî destek isteğinde bulunma kararları alınmıştır³.

Eçmiyadzin Katogikosluğunun doğrudan vazifesi olan dinî işler dışında siyasetle de yakından ilgilendiği ve karar gücüne sahip olduğunu görülmektedir. Ermenilerin Gürcülerle birlikte rotayı Rusya'ya çevirmeleri, Rus Çarlığı'nın Güney Kafkasya siyasetinde etkin rol oynaması sonucunu doğurdu. Çarlık, özellikle Güney Kafkasya bölgesini ele geçirme ve yayılma siyasetinde Ermenileri araç olarak akıllıca kullanmıştır. Bu proje için ilk vergi ödememe kolaylığı sağlandı. Bu durum 1835 yılına kadar devam etti. Ancak 1835'den sonra, Çarlık Hükümeti Ermenilere karşı toleranslı tutumunu değiştirdi. 15 Nisan 1869 tarihinde İmparator I. Aleksandr tarafından onaylanan 13 Nisan 1836 tarihli 9078, 9079, 9080 No'lu Rusya Devlet Duma'sı (Şura) "Ayrıcalıklı haklara sahip Astarhan bölgesi Ermenilerinin artık belediye ve zemstvo* vergilerini ödeme zorunluluğu getirilmiştir." kararları yürürlüğe girmiştir⁴. Astarhan Ermenileri, devlet hazinesine ve belediyeye tüm Rusya İmparatorluğu'nda diğer tüccarların mükellef olduğu vergileri ödemekle hükümlü oldular. Vergilerden "Alınan miktarın dörtte biri zemstvoye aktarılmalıdır ve yine diğer dörtte biri 16 Mart 1825 tarihli 'Astarhan'ın Gelir ve Masraf Nizamnamesi' haricinde şehrin bütçesine aktarılmalıdır."⁵ maddesi konulmuştur.

Fakat Çarlık Rusyası sadece ticari sahadaki vergi ayrıcalıklarını feshetmekle kalmamış, aynı zamanda sıradan Ermenilere de artık diğer Rusya İmparatorluğu vatandaşları ile eşit vergi ödeme zorunluluğu getirmiştir. 21 Mayıs 1836 tarihli 9196 No'lu kararnamede şöyle denilmekteydi: "9 Haziran 1836 tarihinden itibaren Kafkasya'nın Astarhan, Kherson**, Tavriçeskaya*** ve Yekaterinoslavl**** bölgeleri

² İsrail Ori, *Армяно-русские отношения* (Armayno-Russkie otnoşeniya, Ermeni-Rus ilişkileri), www.patma ban.com

³ Aynı yer.

* Çarlık Rusyası'nda yerel hükümet için seçilen eyalet konseyi.

⁴ *Полное собрание законов Российской Империи* (Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii, Rusya İmparatorluğu Kanunlar Külliyyatı), C. 18 (21.112'den 21.982'ye kadar, Çar I Aleksandr dönemi), Sankt Peterbutg, Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyariya, 1830, s. 415-416.

⁵ Aynı yer.

** Kherson şehri şimdi Güney Ukrayna'ya bulunan ve aynı ismi taşıyan il merkezidir.

*** Rusya İmparatorluğun'da 1802'den 1821'e kadar yerleşik birimi, merkezi Simferopol (Akmescit) şehri idi.

**** Ekaterinoslavl'in adı 1797-1917 arası Novorossiysk, 1917-1919 Siçeslav olarak değişti. 1919'dan itibaren ise Dnepropetrovsk olarak kullanılmaktadır.

Ermenileri diğer Rusya İmparatorluğu vatandaşları ile eşit şartlarda devlete vergiler ödemekle yükümlüdür."⁶

Hemen belirtelim ki, vergi ödeme konusunda Rus hükümeti, Ermeni vatandaşlarına diğer Rusya vatandaşları ile eşit şartlarda vergi ödeme zorunluluğu getirirse de aynı uygulama Ermeni Kilisesi için söz konusu değildi. Kafkas Genel Valisi G. Rozen'e bildirilen İmparator I. Nikolay'ın 5 Haziran 1836 tarihli 9265 No'lu Özel Kararı "Eçmiyadzin manastırının beş köyünün her türlü vergiden muaf tutulmasına dair" idi. Kararda: "*Ölümünden önce Katogikos Efrem'in tarafıma sunduğu istekte ve Eçmiyadzin Ermeni manastırının ekonomik durumundan dolayı Vagarşapat, Mastarah, Uşadin, Uaykaytaru ve Yegvart köylerinin her türlü vergilerden -merkezî ve yerel- muaf tutulmasını uygun gördüm.*"⁷ denilmekteydi.

Karardan anlaşıldığı gibi manastır kendi adına, yukarıda zikredilen köylere herhangi yeni vergi getirmemeli, sadece Hazineye ve Eçmiyadzin Katogikosluğuna mecbur oldukları vergiyi ödemeliydiler.

Eçmiyadzin Ermeni Kilisesi ve Rusya İmparatorluğu arasındaki resmî ilişkilerin başlangıcı XVIII. yüzyılın ikinci yarısına, İmparatoriçe II. Katerina dönemine denk gelmektedir. O zamana kadar, Çar Petro ve Ermeni Kilisesi arasındaki ilişkileri Çar Petro'nun Doğu'da izlediği siyaset neticesinde (İran'ı devre dışı bırakıp Hazar Denizi'nin kıyısını ele geçirme amacı) doğrudan Ermenilerin dinî merkezi olan Eçmiyadzin Kilisesi patrikleri ile değil, Şuşa yakınlarında bulunan Gandzasar manastırı yöneticileri ile görüşmeler yapmak üzere kurulu idi⁸.

Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun parlak durumunu kullanarak bazı Ermeni din adamları kendilerine Katogikos unvanını alarak bağımsız dinî merkezler kurmak için çabaladığı bilinen bir gerçektir. Aynı yolu takip ederek Gandzasar dinî liderleri de ortaya çıkmıştır. Elisavetopol bölgesi ve Hazar denizi kıyısı Ermenileri Gandzasar Patrikliğinin hâkimiyetini kabul etmiş ve bu durum Karabağ Hanlığı'nın Rusya'ya bağlanmasında kadar sürmüştür. Aslında Gandzasar piskoposları, Eçmiyadzin Katogikosluğunun üstünlüğünü kabul ediyorlardı, her şüpheli veya çelişkili durumda onlara danışmaktan kaçınıyorlardı.⁹

Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun güçlü ve etkin olmasının sebeplerinden biri de XVII. yüzyılda peş peşe Katogikosluk makamına oturanların tam anlamıyla liderlik vasfına sahip olmaları ve cemaatlerini kollamadaki maharetleri idi. Mesela 1763 yılında Eçmiyadzin Katogikosluk makamına Ermeni Kilisesi'nin önde gelen din adamlarından Semeon geçti. Kendisi asil bir aileden geliyordu ve çocukluğundan beri yaşlılarından çok daha akıllı ve öğrenmeye meraklıydı. Daha diyakoz iken kilise temsilcisi olarak İran'a, Osmanlı Devleti'ne ve Hindistan'a gönderilmişti. Verilen işleri başarıyla tamamlaması halkın büyük saygı ve sevgisini kazanmasına vesile olmuştu.¹⁰

Katogikos İakov ölüm döşeğindeyken Simeon, İstanbul-Eçmiyadzin yolundaydı. Eçmiyadzin'e varır varmaz 1763'te Katogikos olarak seçildi. Halkın

⁶ A.g.e., s.533.

⁷ A.g.e., s.656.

⁸ G. Ezov, *Сношения Петра Великого с армянским народом* ((Snoşeniya Petra Velikogo s armaynskim narodom, Çar Petro ile Ermeni halkı arasındaki münasebetler), Sanktpeterburg, 1898, s. 11-12.

⁹ Aynı yer.

¹⁰ Aynı yer.

ihtiyaçlarını yakından bilen Simeon, olumsuz siyasi koşullara ve kısıtlı iktisadi şartlara rağmen, yeni Katogikos olarak zaman kaybetmeden çalışmaya koyuldu. İlk olarak Eçmiyadzin manastırı etrafına taştan bir duvar ördürdü. Ondan sonra Eçmiyadzin ve etrafında bir takım işletmeler açtı. İlk olarak bir kâğıt fabrikası ile matbaa faaliyete geçirdi. Matbaada ilk iş olarak Gregoryen dinî eserlerini ve Ermeniler arasında gittikçe artan Katoliklik ile ilgili polemik kitapları yayınlamaya başladı. Sıkı disiplin sağlayarak Ermeni Gregoryen Kilisesi'ne zarar verenleri asla affetmedi. Bu surette aynı zamanda Gandzasar Piskoposlarının da Eçmiyadzin'in üstünlüğünü tanımlarını sağlamış oldu. Böylece, Ermeni halkının güvenini kazandı ve halk, kendilerine güven veren Katogikos'u alenen desteklemeye başladı. Özellikle, Kilise'nin pek parlak olmayan maddi durumu halkın destek ve çabalarıyla düzeltildi. Katogikos Simeon'a "fikir danışmanlığı" yapanlar arasında Gürcü Kralı İrakliy ve mahallî yöneticiler vardı

Fakat şüphesiz ki, Katogikos Simeon'un siyasi alanda yapılan en belirgin ataklardan biri Rusya İmparatorluğu ile resmî ilişkileri kurma çabası olmuştur. Daha Çar Petro döneminden itibaren Ermeniler, Rusya ile ilişkilere sıcak bakmışlardı. Bu doğrultuda Katogikos İakov (1759-1763), 20 Temmuz 1760 günü Rus Çarı'na bir mektup yazarak "Ermeni ve Gürcü halklarını himaye altına alması" için istekte bulunmuş, fakat isteğine bir cevap alamamıştı. Katogikos Simeon ise bunu daha ciddiye alıp uygun bir ortam bekledi. Çok geçmeden böyle bir fırsat kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bu fırsat, Astarhan Ermenileri, Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun hâkimiyetini hiçe sayarak Gandzasar Patrikliği'ne tabi olmaya karar vermeleri sayesinde olmuştur.

Bu durum Katogikos Simeon'u harekete geçirdi. Başpiskoposlarla birlikte acil durum değerlendirme toplantısında Katogikos Simeon adına Çar'a hitaben bir mektup yazıldı ve mektubun yerine ulaşması için Archrimandrite David'i Petersburg'a göndermeye karar verdiler. Mektup ile "*Rusya İmparatorluğu sınırları dâhilinde yaşayan Gregoryen Ermeniler, evvelden de olduğu gibi, bundan sonra da dinî açıdan İmparatorluğa tabi olmalıdırlar; Piskoposluk daireleri Başpiskoposları Eçmiyadzin Katogikosluğu tarafından seçilsin, Katogikos'un tanımadığı din görevlileri ve diğer ülkelerdeki Başpiskoposlara Katogikos'un özel izni haricinde giriş yasağı konulsun; Piskoposluk Dairesinde bulundurmamak suretiyle Başpiskoposlara resmî özel belge verilsin.*"¹¹ şeklinde bir takım talepler Çar'dan istenmiştir.

Aynı zamanda Katogikos Simeon, Astarhan Başpiskoposu Mefodiy'e, Moskova ile Petersburg'da ikamet eden önde gelen Ermenilere birer mektup yazarak kendilerinden Archimandrite David'e yardımcı olmaları çağrısında bulunmuştur¹².

Petersburg'da archrimandrite David'a ve beraberindekiler çok sıcak karşılanmış ve Dışişleri Bakanlığı Katogikos Simeon adına istenen belgeyi hazırlatıp Archimandrite David'e teslim etmiştir. 30 Temmuz 1768 tarihli belgede: "*Katogikos Simeon'u, ondan sonra gelecek Katogikosları, diğer yöneticileri ve tüm Ermeni halkını hoşgörü ve adaletle kucaklayacağımızdan emin olun. Aynı zamanda,*

¹¹ Архив Министерства Иностранных Дел (Arhiv Ministerstva Inostrannyh Del, Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı Arşivi, bundan sonra kısaca AMİD olarak geçecektir) D. 111-23, 1780-1801 yılı, p. 1

¹² Астраханские ведомости (Astrakhanskіe vedomosti, Astarhan haberleri) No. 47, Astrakhan 1846, s. 59-60

Katogikos Simeon'a Rusya İmparatorluğu içerisindeki Gregoryen Kilisesi din görevlilerini, Ermeni halkını ve dininin kanunlarını korumaya yönelik bir müessese kurulacağını uygun gördük. Bununla birlikte, bu müessese talep edildiği takdirde Katogikos'un belgelediği Ermeni Başpiskoposunu vazifelendirecektir. Katogikos'un belgesi olmayan din adamları Rusya İmparatorluğu içerisinde kabul edilmeyecekler. Katogikosu ve bütün Ermeni halkının, özellikle Rusya İmparatorluğu'nda yaşayanları, her zaman Çar'ın koruma ve himayesi altında bulunacağını garantisini veriyoruz."¹³ denilmekteydi. Aynı belgenin birer kopyası Astarhan Valisine ve Kiev Genel Valisine gönderilmiştir.

İmparator'un belgesi dışında Archimandrite David, Nikita Panin¹⁴ imzalı bir mektubu Eçmiyadzin'e ulaştırdı. Mektupta, "*Gönderdiğiniz hediyeler Çariçe'nin çok hoşunu gitti ve kendisi hediyelerinizi kabul etme lütfunda bulundu. Emin olun ki, arzuza olumlu karşılık verileceği Çariçemizin bu davranışından belli oldu. Bendenizin de her iki tarafı mutlu edecek sonuca ulaşılmasında büyük gayret ve katkıları olduğumu Archimandrite David bizzat anlatacaktır. Size, kutsal Eçmiyadzin'e ve tüm Ermeni halkına böyle bir hizmette bulunmam dolayısıyla memnuniyet ve şeref duydum.*"¹⁵ cümleleri dikkate değerdir.

Böylece, artık sadece Ermeni halkı değil Ermeni Kilisesi de Rusya'nın koruma ve himayesi altına girdi. Çariçe II. Katerina'nın 30 Haziran 1768 talimatnamesi Rusya'nın sonraki dönemlerde Kafkasya'da yayılması ve egemenliği konusunda önemli ilişkilerin başlangıcı olmuştur.

1773 yılında Katogikos Simeon, Prens İosif Argutinskiy-Dolgorukov'u Rusya Ermeni Başpiskoposu olarak atadı. Eçmiyadzin Katogikosu'nun çok isabetli ve akıllıca bir seçim yaptığı ifade edilebilir. Prens İ. Argutinskiy-Dolgorukov asil ve zengin aileden geliyordu. Genç Prens akıllı ve yüksek eğitim seviyesi sayesinde kısa zamanda Moskova ve Petersburg'daki önemli ve etkili ailelerden kabul gördü. Çariçe'nin sarayında da her zaman yer alabilen isimlerden biri hâline geldi. Prens İ. Argutinskiy-Dolgorukov çok geçmeden, dönemin önemli devlet adamlarından ve siyasetçilerinden Prens G.A. Potemkin, A.V. Suvorov, N.İ. Panin ile V. Zubov'un güven ve dostluklarını kazandı. Yukarıda zikredilen isimler genç Başpiskopos'un şark siyaseti ile alakalı düşüncelerine o kadar ehemmiyet veriyorlardı ki, II. Osmanlı-Rus ve Rus-İran savaşları döneminde Başpiskopos İosif'un muharebe alanında bulunmasını zaruri görmüşlerdi. Onun bölgeyi, mahallî halkları ve dillerini iyi bilmesi Rus ordusu için bulunmaz nimet idi.

Neticede, Prens İosif Argutinskiy-Dolgorukov'un kişisel yetenekleri, Moskova ve Petersburg'daki Saraylara yakınlığı, Moskova Ortodoks Kilisesi Metropoliti Platon ve Petersburg Ortodoks Kilisesi Metropoliti Gavriil ile dostlukları sayesinde Ermeni Gregoryen Kilisesi çok güçlü ve yetenekli temsilciye

¹³ Полное собрание законов, Общие приложения (Polnoe Sobraniye Zakonov, Obshcheye prilozheniye (Rusya İmparatorluğu Kanunlar Külliyyatı, Ekler) C. 11, No. 13139; Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа (Sobranie aktov, odnosyashchikhsya k obozreniyu istorii armyanskogo naroda, Ermeni halkının tarihine ilişkin dokümanlar külliyyatı), C. 1, Moskova 1833, s. 173

¹⁴ Nikita Panin (1718-1783) meşhur Rus diplomat, Rusya İmparatorluğu'nun 1762-1783 yılları arası dış politika çok etkili bir isimdir. Önce Çariçe'nin gayr-i resmî danışmanı, daha sonra 1763 yılında Dışişleri Bakanlığı Yürütme Kurulu üyeliğine getirildi. Bkz. S. Lebedev, *Графы Панины (Grafy Paniny, Prens Panin'ler)*, Sankt-Peterburg 1864

¹⁵ AMİD, D. 111-23, yıl 1780-1801, No. 1

sahip oldu. Başpiskopos İosif, Çarlık ailesi tarafından büyük ve pahalı hediyelere layık görüldü. O derecede ki, İmparator Pavel kendisine Rusya İmparatorluğunun en kıymetli nişanlarından biri olan Kutsal Anna 1. derece nişanını uygun gördü ve tüm ailesini (Dolgorukov-Argutinskiy soyadını taşıyanları) Rusya İmparatorluğu Prenslük derecesine yükseltti. Çünkü şimdye kadar Dolgorukov-Arfutinskiy ailesi sadece Gürcü Prensi unvanına sahip idi¹⁶.

Başpiskopos İosif'in Rusya'ya gelişinden 7 sene geçtikten sonra, 26 Haziran 1780 tarihinde Katogikos Simeon öldü ve 2 Ağustos günü Eçmiyadzin din adamlarının seçimi doğrultusunda Başpiskopos Gukas, Katogikosluk makamına layık görüldü. Aslen Erzurumlu olan Katogikos, Gukas zamanında Katogikos Simeon'un danışmanı idi. Ancak, Gukas'ın Katogikos seçilmesi, daha doğrusu seçim yöntemi, İstanbul Ermeni Patriği tarafından hiç hoş karşılanmadı. Tüm Ermeni halkının Katogikos seçim prensibi şöyleydi: Eçmiyadzin din adamları ve İran Ermenileri temsilcileri bir araya gelerek bir veya birkaç aday tespit ediyorlardı. Ondan sonra aday isimlerini İstanbul'a gönderiyorlardı ve İstanbul Ermenileri listede adı geçen adaylardan birini seçip Osmanlı Padişahı'na bildiriyorlardı. Yeni Katogikos'un Osmanlı Devleti içerisinde yasal statü alması için padişahın özel beratla onaylamasını şarttı. Beratta Katogikos'un hakları sıralanırdı.¹⁷

Katogikos Simeon'un vefatından sonra Eçmiyadzin din görevlileri yeni Katogikos seçimine Müslümanların müdahalesinden çekinerek yeni Katogikos seçiminde kendi adayını, İstanbul Ermenilerine bildirmeden gereken dinî töreni yaptılar ve arkasından ismini ilan ettiler. Eçmiyadzin'de korkulan asıl isim, Gadzasar Katogikosu İzrael'in etkisinde bulunan ve büyük bir ihtimalle İzrael'i yeni Eçmiyadzin Katogikosu olarak görmek isteyen Erivan Han'ı idi. Bu durum, İstanbul Katogikosu Zahariy'a Gukas'ın "Halk tarafından seçilmedi." iddiası, Padişah'tan onay talebinde bulunmamasını ve ayınler esnasında isminin zikredilmemesine sebep oldu. İstanbul Katogikos'un tavrı Gukas'ı çok üzmüştür. Derin üzüntüsünün nedeni şahsından ziyade, Eçmiyadzin'in "tartışılmaz üstünlüğüne" zarar vereceği endişesi idi¹⁸.

Gukas ile Zahariy arasındaki anlaşmazlıklar yok olana kadar Gukas Katogikos olarak Eçmiyadzin'de herhangi bir girişimde bulunmadı, hatta Kilisede Katogikos koltuğuna oturmadı. Günümüze ulaşan belgelerden Gukas Zahariy'ın tavrını şahsından ziyade Eçmiyadzin'e gösterilen saygısızlık olarak algıladığı ve buna üzüldüğü yönündedir. Rusya'nın İstanbul elçisi Tamara 30 Mayıs 1801 tarihli raporunda "*Katogikos Gukas mütevazılığı ile bilinen biridir, tüm çabaları Ermeni halkının aydınlık geleceği içindir. Bu aydınlık geleceği de Rusya ile birlik ve beraberlikle alabileceği yönündeki görüşü bilinmektedir. Tüm gayretleri Rusya Devleti'nin ve Çar'ın hâkimiyetine girmektir.*"¹⁹ denilmekteydi. Gukas'ı bu durumdan İstanbul Ermenileri kurtarmıştır. Kendileri Eçmiyadzin'e bağlılık ve sadakatlerinden dolayı Osmanlı Devleti'nin de onayını alarak Katogikos Zahariy'in

¹⁶ G. Ezov, a.g.e., s. 94-197

¹⁷ Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı & Eçmiyadzin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, Truva Yayınları, İstanbul 2005, s.

¹⁸ *Архив Армянской Истории* (Arkhiv Armyanskoy İstorii, Ermeni Tarihi Arşivi, bundan sonra kısaca AAİ olarak geçecektir), C. 4, Moskova 1894, s. 142-147

¹⁹ AMİD, D. 111-123, yıl 1780-1801, No. 1.

görevi bırakmasını ve yerine daha uyumlu, Kilise içerisinde ayrılıktan yana olmayan bir ismin getirilmesini sağladılar. Böylece, Katogikos Simeon, Ekim 1780’de Katogikosluk makamına oturup doğrudan görevine başlamış oldu ve ilk iş olarak Rusya Çarlık ailesi şerefine görkemli ayin düzenlemek oldu.²⁰

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Katogikos Gukas Eçmiyadzin’in haklarını titizlikle korumaktaydı. Diğer Katogikoslar gibi Gukas da Ganzasar Patrik’i İzrael’i yakın takibi almış, Rusya Ermenileri üzerinde olası herhangi bir etkiyi engellemek için elinden geleni yapıyordu. Özellikle 1768 Buyruk’unun çiğnenmemesine dikkat ediyordu: Eçmiyadzin Katogikos’unun haberi olmaksızın hiçbir Ermeni din görevlisi Rusya İmparatorluğu sınırlarını aşmamıştır. Bu konuda sınır muhafızlarından yardım talebinde bulunup, birlikte Çar’ın emrinin yerine getirilmesinde gayret etmişlerdi.²¹

Çarlık Rusya’sı Ermeni Kilisesi’ni sadece İmparatorluk içerisinde himaye etmekle kalmamış aynı şekilde Ermeni nüfusu olan Müslüman ülkelerinde de kendi temsilcilikleri aracılığıyla alakadar olmuştur. Şöyle ki, 1780’nin sonunda Katogikos Gukas’ın emri ile Başpiskopos İosif, Rus Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla Rusya’nın Osmanlı Devleti’ndeki elçisine “*Osmanlı Devleti başkentine Ermeni Eçmiyadzin Katogikosu tarafından gönderilen din adamlarını karşılama ve her türlü yardımda bulunma vazifesi verilsin.*” şeklinde bir ricada bulunmuştur. Çok geçmeden, 23 Ocak 1781 tarihinde, İstanbul elçisi Aleksandr Stahiev’e bir Yüksek Buyruk gönderilmiştir. Buyrukta: “*Rusya İmparatorluğu’nun Eçmiyadzin Ermeni Katogikosluğu’na ve Katogikos’a şahsen duyduğu hoş görüden ötürü ve aynı din mensubiyetinden, Rusya’ya sadakatlerinden, Ermeni nüfusunun çoğunluğunun Rusya sınırları dâhilinde yaşamalarından dolayı şahsına veya elçiliğe başvurulduğu takdirde ellerinden gelen yardım ve gayretleri esirgememesi istenmiş. Ayrıca, İstanbul’a gelen din adamlarına da özel misafirperverlikte bulunulması uygun görülmüştür.*”²² denilmektedir.

26 Şubat 1798’de Katogikos Gukas adına bütün Ermeni halkına hitaben bir Buyruk daha çıkarılıp 16 Mart 1798 günü İstanbul’a gönderildi. Adı geçen Buyruk’ta şu ifadeler yer alıyordu: “*23 Ocak 1781 tarihli Yüksek Buyruk doğrultusunda Eçmiyadzin Ermeni Katogikos’u tarafından İstanbul’a gönderilen tüm din görevlilerine yapılması gerekenlerin gecikmeden yapılması uygun görülmüştür.*”²³ Böylece, Çarlık Rusya’sının Ermeni Kilisesi’ne karşı özel muamele sergilediği bir daha gösterilmiş oluyordu.

Osmanlı Devleti’nin önemli toprak kaybına yol açan Küçük Kaynarca Antlaşması (21 Temmuz 1774) neticesinde Kırım Hanlığı’nın bir bölgesi olan Novorossiysk’a Rusya, Ermeni nüfusunu yerleştirmeye başladı. Özellikle Kırım’da yaşayan Ermenilere bir takım ayrıcalıklar vaat edilerek Novorossiysk bölgesine göç için teşvik edildi: “*Hıristiyanların buraya yerleşmeleri için her türlü yardım ve destekte bulunmalıyız. Tüm vaat konuşmalarında Çar’ın bu konuda özel desteği*

²⁰ AAI, C. 4, Moskva 1894, s. 44-45.

²¹ A.g.e., s. 248, 250-252.

²² AMİD, 111-23, 1780-1801, No. 1, Ek 1.

²³ AMİD, 111-123, 1780-1801, No. 1, Ek 9.

olduğunun altını çizmeliyiz".²⁴ Kafkas Genel Valisi Prens P. Potemkin'e gönderilen yazıda "Göçmenleri sevgiyle kucaklayıp yerleşeceklere bölgeye varıncaya kadar her türlü yiyeceklerini sağlamak gerekiyor. Kendi kararınıza göre, istedikleri boyutta arazi ve inşaat malzemeleri hazineinden sağlanmalıdır. Gereken her ayrıcalık uygulanmalıdır".²⁵ Bunlar Ermenileri daha da sevindirdi. Bir Hıristiyan hükümdarın tebaası olma sevinci göç zorluklarını bile göz ardı etmeye yeterli geldi.

Kırım Hanı Sahib Giray (1772-1775) olanları öğrenir öğrenmez Korgeneral A. Suvorov'dan bir açıklama istedi. Korgeneral A. Suvorov'un aktardığına göre Çariçe'nin dindaşlarını kendi ülkesinde himayesi altına alması "Olası tehlikelerden veya katliamdan" korumak içindi. Çarlık Hükümeti'nin konuyla alakalı ciddiyetini ve küstahlığını A. Suvorov'un Han'dan, değil itiraz edeceğini tam tersi elinden gelen yardımı yapacağını ümit ettikleri ve özellikle "Şahsınıza ait maddi değeri olan hiç bir şeye dokunulmayacaktır, gösterdiğiniz anlayıştan dolayı iyi bir şekilde ödüllendirileceksiniz." sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Gayet doğaldır ki, Korgeneral A. Suvorov'un konuşması Sahip Giray Han'ın öfkelenmesine neden oldu. Olup bitenlerden Prens Potemkin'i haberdar eden A. Suvorov "Yüce Han öfkelenmiş bir hâlde düşünmek için Bahçesaray dışına gitti."²⁶ şeklinde yazmıştır.

Korgeneral A. Suvorov'un Malorossiya* Genel Valisi Prens Petr Rumyatsev-Zadunayskiy'e yazdığı raporda; "Hıristiyanların ortak isteği hepsinin birlikte ve verimli topraklarda yaşam sürdürmeleridir. Mallarını bırakmakta tereddüt etmekte ve bu yüzden onlara yeni yerleşim yerine vardıkları zaman tüm masraf ve kalan malların bedeli devlet hazinesi tarafından karşılanacaktır sözünü vermek zorunda kaldım. Aksi takdirde göç etmeyi reddederlerdi."²⁷ demektedir.

Yeni A. Suvorov'un raporlarına göre Ermenilerin göçü 1778 Temmuzun sonunda başladı: "Tanrıya şükür, ipin ucu çözüldü". Arhimandrite Petros, Markosov'un önderliğinde Ermeniler yeni vatan toprağına 1778 yılının Ağustos ayında ulaştılar.²⁸ Ancak, gelir gelmez bir sürü tatsız sürprizle karşıya kaldılar. Anlaşılan o ki, her ne kadar göç devletin güvencesi altında cereyan etse de bazı yerel yöneticiler gereken titizliği göstermemiştir. Yeterince araba ve yiyecek sağlanamadığından, hatta daha kötüsü kalacak yerler ayarlanmadığından, Ermenilerin bir kısmı başka yerlere gitmek zorunda kaldı. Ancak çoğu, Arhimandrite Petros dâhil, hayatlarını kaybettiler. İlginçtir ki, göç eden grupların başında ne sivil ne de askerî görevli vardı. Onların yerine din görevlileri önderlik yapıyordu. Bu da Gregoryen Kilisesi'nin Ermeni toplumu üzerindeki tartışılmaz egemenliğini ve uluslararası siyasette aktif yere sahip olduğunun göstergelerinden biridir.²⁹

İlkbahar aylarının gelmesiyle Ermeniler Korgeneral A. Suvorov'a şikâyetlerini içeren bir mektup yazdılar. 18 Nisan 1779 tarihli mektupta: "Bize vaat

²⁴ N. Dubrovin, *Присоединение Крыма к России* (Prisoedinenie Kırma k Rossii (Kırım'ın Rusya'ya katılması), Sankpeterburg 1885, C. II, s. 114, 116-119., 130.

²⁵ N. Dubrovin, a.g.e., s. 214 -218.

²⁶ N. Dubrovin, a.g.e., s. 218-219, 222-223, 225.

* XIV-XV yüzyıllarda Rusya topraklarının ve XV-XVI yüzyıllarda Dnieper vadisinin (Ukrayna, Belorus', Polonya) topraklarının tarihi ismi.

²⁷ N. Dubrovin, a.g.e., s. 244.

²⁸ N. Dubrovin, a.g.e., s. 247, 258.

²⁹ N. Dubrovin, a.g.e., s. 258.

edilenlerin neredeyse hiçbiri yerine getirilmedi. Denilmişti ki, isteğiniz bölgeye yerleşeceksiniz, devlet maaş bağlayacak ve yiyecek ihtiyacını karşılayacaktır. Ancak, susuz ve ağaçsız yere getirildik, maaş ve yiyecek ilk zamanlar herkese verildi ama şimdi aramızdan bazı ailelere hiç verilmiyor. Ekin ekemez olduk, zor güç ektiğimiz ekinler de tarlaların uzaklığı sebebiyle hırsızlara yem oluyor. Kısacası, dilenecek duruma geldik, bazı aileler resmen açlık çekiyor. Üzülerek söylemeliyiz ki, çocuklarımız arasında ölüm vakaları sıklaştı.”³⁰ denilmekteydi.

Benzer içerikli mektup 15 Haziran 1779’da Prens Potemkin’e de gönderilmiştir.³¹ Fakat göçmen Ermeniler sıkıntılarını devlet yöneticilerine dile getirmekle yetinmeyip içerisinde buldukları durumu doğrudan Başpiskopos İosif’e bildirmektedirler. Başpiskopos İosif haberi aldığı zaman Astarhan’daydı ve hemşerilerinin derdlerine çare bulmak amacıyla acilen Petersburg’a hareket etti. 5 Ağustos 1779 günü Petersburg’a varınca hemen Prens Potemkin’le, ertesi gün de Çariçe ile görüşürüp derdini dile getirmişti.³²

Çariçe’nin alakası ve Prens Potemkin ile yakınlığı Başpiskopos İosif’in kısa zaman içerisinde göçmenlerin durumunu kolaylaştırılmasını sağlamasına neden oldu. Kendilerine güzel yerleşim yeri olan Rostov-na-Donu şehri yakınlarında iskân verildi ve hatta özel ayrıcalık tanındı. Başpiskopos İosif’in aktardığına göre: “İstedğimden fazlasını aldım.” demektedir. Archimandrite Petr Markosov’a hitaben 14 Kasım 1779 tarihli 14942 No’lu Çarlık Talimatname’sinde “Ermenilerin meskeni için Rostov kalesi civarında uygun yerler tahsis edilsin. Bölgeye yerleşen tüm Ermeniler Çariçe’nin himayesi ve koruması altındadır. Bu husus herkese bildirilmelidir. Ayrıca, dinlerine uygun kilise ve diğer dinî müesseseler inşa edilmelidir; tüm dinî kuruluşlar ve din görevlileri Eçmiyadzin Ermeni Katogikosu ve Eçmiyadzin Kilisesine bağlı olacaktır. Tüm bunlarla birlikte, göçmenlerin emniyetini sağlamak amacıyla özel birimler kurulmalıdır.”³³ ifadeleri yer almaktadır. 1780 yılında Ermeniler kendilerine tahsis edilen topraklara yerleşmeye başladılar. Aynı yıl içerisinde Başpiskopos İosif Astarhan’da dinî mahkeme (Konsistoria) kurmuştur.³⁴

Bu arada, Osmanlı-Rus savaşı hazırlıkları hızla devam ediyordu. Prens Potemkin, Başpiskopos İosif’in önce kendisiyle Kırım’a gelmesini, oradan da cephede yanında olmasını istemekteydi. Prens Potemkin’in güveni, doğu coğrafyası, dilleri ve gelenek bilgileri, Osmanlı Ermenileri üzerinde etkisi Başpiskopos İosif’u Rusya için faydalı kılyordu.³⁵

Başpiskopos İosif yine Prens Potemkin’in talimatı ile Moldova’nın bazı şehirlerini, Eflak ve Bukovina’ya (Ukrayna) sırasıyla ele geçirilen Osmanlı bölgelerine giderek orada yaşayan Ermenilerin hepsini Dobossar yakınlarına

³⁰ N. Dubrovin, *История войны и владычества русских на Кавказе* (İstoriya voyny i vladuçestva russkih na Kavkaze, Rusların Kafkasya’da egemenlik ve savaşlar tarihi), C. 3, Sanktpetersburg, 1871-1888, s. 47.

³¹ N. Dubrovin, a.g.e., s. 80.

³² N. Dubrovin, a.g.e., s. 47.

³³ *Полное собрание законов Российской Империи с 1640 года* (Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii, s.1649 goda, Rusya İmparatorluğu Kanunlar Külliyyatı, 1649 Yılından İtibaren), C. XX, Sankt-Petersburg 1830, s. 878-879.

³⁴ A.g.e., s. 879.

³⁵ A.g.e., s. 881.

yerleştirmiştir. Böylece Grigoriopol adında yeni bir şehir ortaya çıkmıştır. Bu sefer Rusya Devleti göçmenlere daha özenle davranmış, hazineden kilise, manastır, piskoposlar için ev, Konsistoria ve ona bağlı ruhban okulu inşaatı için para ayrılmıştır. Aynı zamanda belediye meclis binası, misafirhane, dükkânlar, insanların evleri gibi yapıların masrafları hazine tarafından karşılanmıştır. Çarlık Hükümeti, Ermenilerin Rusya İmparatorluğu'na yerleşmelerini destekleyerek aynı zamanda bu girişimde kendine yardımcı olan Başpiskopos İosif'ı da mükâfatlandırmayı ihmal etmemiştir. Muhacirlerin tüm ihtiyaçlarını karşılanması amacıyla 23 Şubat 1793 tarihli Ekaterinoslav Valisine bir emirname gönderilmiştir. Emirnamede; *“ülkemize gelenleri öyle bir rahat ve memnun edelim ki, yabancı memleketlerde kalan dindaşları onlara imrenip Rusya gelsinler.”*³⁶denilmektedir. Anlaşılan o ki Çariçe Katerina, Çar Petro'nun o bilinen Müslüman dünyasını parçalama ve Hristiyanları Rusya Devleti çatısı altına toplama fikrini gerçekleştirmede büyük gayretler sarf etmekteydi.

Çarlık Rusyası, Ermenistan'ın siyasi bağımsızlığını kendi himayesi altında yeniden kurmayı planlamaktaydı. Proje Prens Potemkin ve A. Suvorov'un özel ilgisi altındaydı ve konuyla alakalı ilgi çekici detayları Başpiskopos İosif'un günlüklerinde görebiliriz: *“1 Ocak 1780 günü Rus ordusu komutanlarından İ. Goriç beni ziyarete geldi ve Hazar Denizi kıyısı bölgelerin alınması amacıyla İran'la savaşacağını bildirdi. Daha sonra bir takım sorular sordu. Bölge şehirlerin birbirinden uzaklık mesafesi hakkında; Derbent ve Gilyan'dan Tebriz'e kadar ve de Tebriz'den Karabağ ve Şirvan'a kadar olan yerlerde Ermeni ve Müslüman askerlerin sayısı hakkında. Bildiklerimi anlattım, Goriç de söylediklerimi not aldı.”* *“2 Ocak günü Korgeneral A. Suvorov bizleri şereflendirdi. Yine aynı konuda çok soru sordu. Özellikle Katogikos'un durumu ile ilgilendi ve Katogikosluğu'nun egemenliğinin tekrar kurulacağı yönünde ümit verdi.”* *“3 Ocak Prens G. Potemkin'in talimatı ile İ. Lazarev'le birlikte kendisinin huzuruna çıktık. Uzun uzadıya Ermenistan ve Ermeni halkının bağımsızlığını konuştuk. Kendisi halkımız, Katogikolsuk ve Katogikos hakkında fazla soru sordu. Kendisinden, Ermenistan'da Erivan'da Eçmiyadzin'in hâkimiyetinin tekrar kurulmasında ısrar ettik. G. Potemkin bunu mümkün olacağını, fakat gerçekleştirilmesi için öncelikle Katogikos'un ve bazı yerel yöneticiler böyle bir istekte bulunmaları gerektiğini söyledi. Rusya'nın yardımı gelmesi için ortada bir sebebinin olması gerekiyor dedi”*. Daha sonra A. Suvorov Başpiskopos İosif'den Karabağ melikleri hakkında bilgiler almıştır ve İosif bildiklerini yazılı şekilde A. Suvorov'a iletmiştir.³⁷

Muhtemelen Prens Potemkin'in Eçmiyadzin'in tamamen bağımsızlık isteği Eçmiyadzin Katogikosu tarafından talep edilmeli yönündeki fikri, Gürcistan'ın Rusya hâkimiyetinin altına girmesinin mimarı Yakov Reinegs'i Eçmiyadzin'e göndermede etkili olmuştur. Yakov Reingirs, Prens Potemkin'e, Başpiskopos İosif, Moskova'nın önde gelen Ermeni asıllılarından İ. Lazarev ve Manuçarov'a yakınlığı ile bilinmekteydi.

³⁶ *Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа* (Sobranie aktov, odnosyashchikhsya k obozreniyu istorii armyanskogo naroda, Ermeni halkının tarihine ilişkin dokümanlar külliyyatı), C. 1, Moskova 1833, s. 189-192.

³⁷ A.g.e., C. 2, Moskova 1833, s. 52-63.

Yakov Reingirs, Katogikos Gukas'a Prens Potemkin'den çeşitli hediyeler ve mektup götürmüştür. Aynı zamanda Başpiskopos İosif, İ. Lazarev ve Manuçarov da Gukas'a birer mektup yazmışlardı. Fakat beklenen sonuca ulaşılammıştır. Çünkü Katogikos Gukas, Petersburg'un fikrini çok temkinli karşılamıştır. Eçmiyadzin'in üzerine herhangi bir felaket gelebilir endişesi Katogikos'u mesafeli durmaya yöneltmiştir. Katogikos Gukas, Başpiskopos İosif'e 17 Ocak 1783 tarihli mektubunda Yakov Reingiris'in gelişinden bahsediyor ve "*Bilmem gerektiğini öğrendim, kendisi sözlü olarak bildirdi bana. Konuşulması gerekenleri aramızda konuştuk. Görüştüğünüz zaman sana söylediklerimi iletacaktır. Ancak, tüm söylediklerimin zamanın ve ortamın şartlarından kaynaklandığını hususunun altını çizmeliyim*".³⁸ diyordu.

Her ne kadar Prens Potemkin Katogikos'u planlarına dahil etmeyi başaramamış ise de bunlar, Çariçe'yi projesinden vazgeçirmemiştir. Prens V. Zubov komutansında Rus Ordusu İran'a doğru harekete geçti. Seferin amacı, yönergede belirtildiği gibi "*Çar İrakliy'in kendi toprakları üzerinde hâkimiyetini yeniden kurmaktadır, Ermeni meliklerini ve Karabağ halkını Rusya'nın hâkimiyetine almak, farklı ülkelerde yaşayan Ermeniler üzerinde oldukça fazla etkiye sahip Eçmiyadzin Katogikosluğunu kendi saflarımıza çekmektir. Bu hususlar Hıristiyanların ve Rusya'nın üstünlüğünü kurmakta faydalı olacaktır.*"³⁹ idi.

Prens V. Zubov Başpiskopos İosif'un bilgisine başvurdu, kendisinden: "*Mozdok'a gidip oradaki yetkiliyi İran Devleti, İranlılar ve İran'la komşu devletler hakkında bilgilendirmesini*"⁴⁰ istemiştir. Başpiskopos İosif geciktirmeden, istenilen bilgileri yazmış ve çizdiği haritaları da ekleyerek hemen göndermiştir. 26 Ekim 1796 tarihli mektubunda ise V. Zubov Başpiskopos İosif'den doğrudan cepheye, Tümgeneral A. Rimskii-Korsakov'un kolordusuna gidip Eçmiyadzin Katogikosu adına askerlerin ve harekâtı kutsamasını istemiştir.⁴¹

Rusya Devleti'nin Hıristiyanları tek çatı altına toplama projesinde Katogikos'a ve Başpiskopos'a önemli yer verilmiştir. Evvela, Hıristiyanların Rusya'ya güvenmelerini sağlamalıydılar ve Başpiskopos İosif vasıtasıyla Katogikos'un bize iddia ettiği gibi, bağlılığını sergilemesi şarttı.⁴²

Başpiskopos İosif bu yönde çok çaba sarf ediyordu, Gürcü Kralı İrakliy'i Ağa Muhammed Han'ın hakimiyeti altına girme isteğinden vazgeçirme yönünde gayretleri başarıya ulaşmıştır. Kral İrakliy'e Rus Çar'ın yardımını vaat ederken, kendisinden de Rus askerlerine yardımcı olmalarını istiyordu. Gürcistan'a ve bilhassa Kral'a Rusya tarafından en ufak bir kötülük gelmeyeceğine de yeminler

³⁸ A.g.e., C. 1, Moskva 1833, s. 289.

³⁹ P. Butkov, *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год* (Materialy dlya novoi istorii Kavkaza s 1722 po 1803 god, 1772-1803 yılları arası Kafkas tarihine dair belgeler), Sankt-Peterburg 1869, C. 2, s. 209.; N. Dubrovin, a.g.e., C. 3, s. 80-84.

⁴⁰ *Акты кавказской археографической комиссии* (Akty Kavkazskoi Arkheograficeskoi Komissii, Kafkasya Arkheographi Komisyonunun Belgeleri, bundan sonra kısaca AKAK olarak geçecektir), C. XXII, Tiflis: Tipografiya Tsarskoi Kantsletarii 1866-1904.

⁴¹ *Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа* (Sobranie aktov, odnosyashchikhsya k obozreniyu istorii armyanskogo naroda, Ermeni halkının tarihine ilişkin dokümanlar külliyatı), C.3, Moskva 1833, s. 337.

⁴² N. Dubrovin, *История войны и владычества русских на Кавказе* (İstoriya voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze, Rusların Kafkasya'da egemenlik ve savaşlar tarihi), C. 3, Sankt-Petersburg 1886, s. 181-182.

etmişti. Başpiskopos İosif, benzer çalışmaları İran'daki Ermeniler arasında da sürdürmekteydi.⁴³

Tüm bunlar olurken, aynı zamanda Katogikos Gukas yerel hanlarla ilişkilerinin bozulmamasına dikkat ediyordu. Rus Ordusu Gence'yi zaptettikten sonra Katogikos Gukas sabırsızlıkla Eçmiyadzin'e gelmelerini bekliyordu. Ama, 6 Kasım 1796 günü Çariçe II. Katerina'nın ani ölümü bu beklentilerin sonunu getirmiştir.⁴⁴

Katogikos Gukas Rusların Ermeni siyasetinde Başpiskopos İosif'a aktif rol ayırırken kendisi de pasif kalmamış ve uzaktan İosif'u devamlı yönlendirmiştir. Hatta Başpiskopos İosif doğrudan Rus Hükümetinin direktiflerini yerine getirirken Katogikos Gukas kendi otoritesini korumayı başarmıştır denilebilir. Ermenilerin Rusya'ya göçü, Astarhan'da Konsistoria'nın kurulması, Rusya yeni Ermeni cemaatinin sorunlarının çözümünde Katogikos Gukas, Başpiskopos İosif'le devamlı irtibatla idi ve Eçmiyadzin'e uygun girişimlerde bulunmasını sağlamıştı. Ancak Katogikos'u Başpiskopos İosif'in Eçmiyadzin Kilisesi'nde gelecekteki hizmeti de ayrıca düşündürmekteydi. Aslında bu soru Başpiskopos İosif'u da hep düşündürüyordu. Ne Çarlık Sarayı'ndan gelen sayısız pahalı hediyeler, ne de Saray'daki kendisine gösterilen şefkat ve saygı onu, Eçmiyadzin Katogikosu makamına geçme fikrinden vazgeçiremedi. Eçmiyadzin'in başına geçerek halkına çok daha faydalı olacağını düşünüyordu. Ancak kafasını kurcalayan bir şey vardı: Halkına ve Kilise'ye Rusya İmparatorluğu dâhilinde bulunduğu müddetçe hizmetini Rusya dışında yaşayan Ermeniler gerektiği şekilde benimsemeyebilirler ve Eçmiyadzin'e çıkmasına karşı çıkabilirlerdi. Oysa, yeni Katogikosu belirleme olayı tam da Rusya dışındaki Ermenilerin elindeydi.

Ancak Katogikos Gukas, Başpiskopos İosif'in Rusya'da yeterince kaldığını, yerine piskopos Efrem'i atamayı düşünmekteydi ve Başpiskopos İosif'u Eçmiyadzin'le ilgili önemli kararların alındığı İstanbul'a göndermeyi planlıyordu. Fakat Baipiskopos İosif Katogikos'u dinlemedi ve Katogikos'un ölüm günü (28 Aralık 1799) bile Rusya'da idi.⁴⁵

Katogikos Gukas'ın ölümünden sonra, doğal olarak Eçmiyadzin din adamları yeni Katogikos seçim çalışmalarına giriştiler. Eçmiyadzin'den piskopos Efrem adına 3 Şubat 1800 tarihli mektupta İstanbul Piskoposluğuna sunulacak yeni Katogikos adaylarının isimleri açıklanmaktaydı. Bu isimler İstanbul Başpiskoposu Daniil, Rusya Başpiskoposu İosif ve Kessariysk Başpiskoposu Stefan idi. Ancak ilginçtir ki 16 Ocak 1800 tarihli Eçmiyadzin yeni Katogikos seçim toplantısı protokolünde yukarıda adı geçen son iki adayın ismi yoktur. Başpiskopos Daniil'dan sonra Başpiskopos Efrem'in adı geçmekteydi. İşte bu protokolü Başpiskopos David İstanbul'a ulaştırmıştı. Her ne kadar Eçmiyadzindekiler Başpiskopos İosif'u Katogikos olarak görmek isteseler de onun adı listeye yazılmamıştır. Çünkü Başpiskopos İosif'in Osmanlı ve İran savaşlarında Rusya'dan yana ve cephede Rus

⁴³ *Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа* (Sobranie aktov, odnosyashchikhsya k obozreniyu istorii armyanskogo naroda, Ermeni halkının tarihine ilişkin dokümanlar külliyesi), C. 3, Moskva 1833, s. 340.

⁴⁴ M. Rahmatullin, "Непоколебимая Екатерина" (Nepokolebimaya Ekaterina, Sarsılmaz Katerina), *Отечественная История* (Oteçestvennaya İstoriya, Memleket Tarihi), 1996/VI, s. 19-47.

⁴⁵ ААІ, s. 279.

askerlerin yanında yer almasından dolayı Osmanlı Padişahı'nı ve İran Şah'ını öfkelenmekten çekindiler. Bu yüzden, Başpiskopos İosif'un adaylığını resmî bir şekilde ortaya koymayı doğru bulmadılar.⁴⁶

Fakat İstanbul'dan beklenen cevap gecikmiş, Padişah'ın onay belgesi bir türlü gelmek bilmemiştir. Gecikmenin sebebi, Başpiskopos İosif'un duyularına göre, Eçmiyadzin Katogikosluğunda gözü olan İstanbul Patriği Daniil'in çevirdiği entrikalar idi. Bunlara son vermek amacıyla İosif İstanbul'a Patrik Daniil'e oyunlarına son vermeyi çağırarak bir mektup göndermiştir. Mektupta, ne kendisinin, ne de Rusya ve Gürcistan Ermenilerinin entrikaları gelen Katogikos'u kabul etmeyeceklerini açıkça bildirmişti. Aynı zamanda İstanbul'a gönderilen mektup dışında, Başpiskopos İosif bir mektup da Çar'ın danışmanı S. Laşkarev'a göndermiş ve olanları açıkladıktan sonra *"Eğer gerekirse Çar'ı bundan haberdar etmek lazım."* diye yazmıştı. Mektup gider gitmez 16 Mart 1800 günü Rusya, Osmanlı elçisi Tamara adına şöyle emirname gönderilmiştir: *"Ermeni halkı Katogikosu seçtiği takdirde Osmanlı Devleti'nin halkın bu hakkına itiraz etmemesini sağlamaya çalışın ve böylece tüm Ermenilerin isteği dışında, bir takım oyunlar vasıtasıyla bu makama gelmeye çalışmanı engellemiş olursunuz"*.⁴⁷ Aynı yılın 16 Nisan'ında S. Laşkarev'in Tamara'ya yazdığı diğer mektubunda Başpiskopos İosif'in, halkın desteğine rağmen, Katogikosluğa seçilmesinin çok zor bir ihtimal olduğunu yazmaktaydı. Çünkü Eçmiyadzin din adamları ve Rusya devleti özellikle İran'ın vereceği tepkiden çekinmekteydi.⁴⁸

Bu durumda, İstanbul Ermeni cemaati Patrik Daniil'i seçti⁴⁹ ve çiçeği burnunda Katogikos tam da Eçmiyadzin'e doğru yola çıkmaya hazırlanırken Rusya elçisi V. Tamara bu olaya karışma ihtiyacı duydu. 28 Mayıs 1800 tarihli raporuna göre, Osmanlı Devletine, İstanbul Ermenilerinin Başpiskopos İosif'in Katogikosluk görevine en layık isim olduğunun farkında olduklarını, ancak Sultan'ın reddinden çekinerek onu seçmediklerini izah etmiştir. Fakat eğer tüm Ermenilerin tercihi olan Başpiskopos İosif seçilirse buna Rusya Çar'ı da çok memnun kalıp Sultan'ı takdir edecektir. Olası tatsızlıkların ortaya çıkması önlemek amacıyla Başpiskopos İosif'in Katogikos seçilmesi teklifi Osmanlı Devleti tarafında gelmelidir ve yeniden yapılan seçimlerde bu ismin seçilmesi sağlanmalıdır. Böylece, Başpiskopos İosif Sultan'ın adaydır diye izlenim yaratılmıştır. Neticede, Osmanlı Sultanı Rusya'nın bu teklifini kabul etmiş ve aynı gün içerisinde Patrik Daniil'i Bozcaada'ya, Başpiskopos David'i ise Limni adasına sürgüne göndermiştir.⁵⁰

Bir diğer raporunda, 28 Haziran 1800, V. Tamara şöyle demektedir: *"Tüm Ermeni halkının memnuniyeti ile Başpiskopos İosif'un Eçmiyadzin Katogikos'u olarak seçimi gerçekleşti."* Bunla alakalı Osmanlı fermanının Eçmiyadzin'e ulaştırma vazifesini yeni Katogikos İosif, Başpiskopos David'e verdi ve böylece onu sürgünden kurtarmış oldu. Fermanın kopya nüshası ve tebrik mektupları Rusya'ya 13 Haziran 1800 günü ulaşmış oldu.⁵¹ Böylece, İosif'un Katogikos olarak seçilmesi

⁴⁶ Aynı eser, s. 685.

⁴⁷ AMİD, D. III-21, yıl 1801, No. 1.

⁴⁸ Aynı yer.

⁴⁹ Aynı yer.

⁵⁰ A. Arslan, a.g.e., s.

⁵¹ AMİD, D. III-23, yıl 1800, No.1.

resmî bir şekilde onaylanmış, Çar I. Pavel de 28 Haziran 1800 tarihli kararname ile Katogikos İosif ve tüm Ermeni halkını tebrik edip her türlü destek ve yardımda bulunacağını bildirmişti. Aynı şekilde, 11 Ocak 1781 tarihinde Rusya'nın Osmanlı Devleti elçisine şöyle bir emirname gönderildi: “*Katogikos İosif tarafından Osmanlı başkentine gönderilen Ermeni din görevlilerine her türlü yardımda bulunmalısınız ve işlerinde kolaylıklar sağlamalısınız.*”⁵²

Benzer bir talimat içeren yazı Gürcü Kralı Geogriy'ye de gönderildi. Talimatta: “*Katogikos topraklarınıza ayak bastığı andan itibaren şanına layık bir şekilde ağırlamalısınız ve sınırlarınıza kadar kendisine refakat edecek askerler göndermelisiniz. Katogikos İosif'un eskiden Rusya Başpiskoposu olduğunun ve bizim tarafımızdan seçildiği faktörünü unutmamalısınız. Bu yüzden, kendisine duyulan saygı çok özeldir.*”⁵³ denilmekteydi.

Katogikos İosif Rusya'yı terk etmeden önce Rus Devleti'ne teşekkür mektubu yazdı ve Rusya Devleti'ne yaptığı hizmetten dolayı, Katogikos makamına saygı ile Ermeni halkına şefkat niyetine bıraktığı Piskoposluğun ihtiyaçlarının gözardı edilmemesini, din adamlarının olası sorunlarıyla yakından ilgilendirilmesi ve Archimandrite Grigoriy'i Başpiskopos makamına geçirip yerine bırakacağı yönündeki maddeler sıralamıştı. Katogikos İosif'un isteklerinin hepsinin yerine getirileceğine ve kendisine bir takım ayrıcalıklar yapılacağına dair cevap verilmişti. Rusya Piskoposluğu Başpiskoposu olarak aldığı maaş kendisine ömür boyu ödenmeye devam edilecekti ve 25 arşın ipek sırma kumaş hediye edilecekti. Rusya Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden Prens Fedor Rastopçin, yapılanların Çar'ın Katogikos İosif'e verdiği değerini ve daha evvelki Katogikoslara nazaran ayrı bir yere sahip olduğunun göstergesiydi.⁵⁴ Ayrıca Çar'ın 30 Ekim 1800 tarihli Korgeneral V. Knorring'e hitaben hazırlattığı özel talimatnamede “*Katogikosa Tiflis'e kadar refakat edecek askerler ve Kossaklardan oluşan askeri tümenden bir yetkili asker gönderilmelidir.*” denilmekteydi.

Rus Çarı'nın talimatnamesini ve Osmanlı'nın onay fermanını Katogikos İosif, Astarhan'dayken 18 Kasım günü aldı ve ardından hemen Eçmiyadzin'e doğru yola çıktı. 18 Ocak 1801 günü Mozdok şehrine ulaştığında Korgeneral Pastopçin'e Rus İmparatoruna tekrar teşekkür mektubu verdi ve eğer İmparator bir zaman Eçmiyadzin'i ziyaret etmek isterse bundan çok memnun olacaklarını ve şeref duyacaklarını söyledikten sonra Eçmiyadzin'i olası düşman saldırılarına karşı korumak için süvari birliği ile General Savelyev'i görevlendirmesi teklifinde bulundu.⁵⁵

10 Şubat 1801 günü Katogikos İosif, Tiflis'e ulaştı. Tümgeneral Lazarev Korgeneral Knorring'e 11 Şubat tarihli raporunda şu ifadeler yer almaktaydı: “*Dün Eçmiyadzin Ermeni Katogikosu İofis Tiflis'e varmış oldu. Kendisini, Tiflis'in yakınlarında Kuki köyünde Şehzade İoann ve şehrin önde gelenleri karşıladı. Şehre varana kadar silahlardan ateş edildi, şehre girişinde ise toplar atıldı ve şehir kapılarında ise tüm din görevlileri ve halk selamladılar.*”⁵⁶

⁵² AMİD, D. III-23, yıl 1780-1801, No. 1.

⁵³ Aynı yer.

⁵⁴ Aynı yer.

⁵⁵ Aynı yer.

⁵⁶ AKAK, C. I, Tiflis 1866, s. 538.

Bu arada Eçmiyadzin'den, Katogikos'a Eçmiyadzin'e kadar eşlik etmek amacıyla üç piskopos gelmişti. Yola çıkmadan önce Katogikos İosif meşhur Tiflis hamamlarına gitmek istedi. 27 Şubat günü hamamdan dönüşte Katogikos İosif kendini iyi hissetmedi, gittikçe fenalaşan Katogikos 9 Mart'a kadar yataktan kalkamadı. Etrafındakiler, Katogikos İosif'in vasiyeti doğrultusunda tüm mal varlığını Eçmiyadzin Kilisesi'ne ulaştırdılar ve kendisini de yine Eçmiyadzin'e, Katogikos Simeon'un mezarını yanında, toprağa verdiler.

Böylece, Katogikosluk görevine başlamadan ve görev yerine varamadan Katogikos İosif'un öldü. Katogikos İosif'un Ermeni Eçmiyadzin Kilisesi'ne yaptığı en büyük hizmetlerden biri Rusya İmparatorluğu ile yakınlaşma çalışmalarıydı. Katogikos İosif'un sayesinde Rusya İmparatorluğu'nu Ermenistan'ı kendi sınırlarına dâhil etme planları hızlı bir şekilde olumlu sonuçlar vermeye başlamıştır. Bundan ziyade ise, Eçmiyadzin'in İran ve Osmanlı Devleti himayesinden Rusya himayesine geçme niyeti neredeyse gerçekleşmiş oldu. Ve yine Katogikos İosif'un sayesinde birçok Ermeni Rusya'ya yerleşip Rus soyadını almış oldu. Diğer bir ifadeyle, Rusya İmparatorluğunun Ermenileri Ruslaştırma çabaları geniş bir şekilde yürütülmekteydi. Çar Petro döneminde temeli atılan Rus-Ermeni ilişkileri Katogikos İosif'un özel çalışmaları neticesinde Çariçe Katerina döneminde ilerledi ve daha sonra Çar Pavel döneminde hiç olmadığı kadar gelişmiştir.

KAYNAKÇA

- Akty Kavkazskoi Arkheografiçeskoj Komissii* (Kafkasya Arkheographi Komisyonunun Belgeleri), 12 Cilt, Tiflis 1866-1904.
- Arhiv Ministerstva İnostrannyh Del* (Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı Arşivi), D. 111-23, No. 1, Ek 1,9, Yıl: 1780-1801; D. III-21, No. 1, Yıl: 1780-1801.
- Arkhir Armyanskoy İstorii* (Ermeni Tarihi Arşivi), 4 Cilt, Moskva 1894.
- Astrakhanskije Vedomosti* (Astarhan Haberleri), No. 47, Astrakhan 1846.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda* (Rusya İmparatorluğu Kanunlar Külliyyatı), 40 Cilt, Sankt-Petersburg 1830.
- Polnoe Sobraniye Zakonov, Obshcheye priloeniye* (Rusya İmparatorluğu Kanunlar Külliyyatı, Ekler), 12 Cilt, Sankt-Peterburg 1830.
- Sobranie aktov, otnosyashchikhsya k obozreniyu istorii armyanskogo naroda* (Ermeni halkının tarihine ilişkin dokümanlar külliyyatı), 3 Cilt, Moskova 1833.
- ARSLAN, A. *Kutsal Ermeni Papalığı & Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, Truva Yayınları, İstanbul 2005.
- BUTKOV, P., *Materialy dlya novoi istorii Kavkaza c 1722 po 1803 god* (1772-1803 yıllar arası Kafkas tarihine dair belgeler), 2 Cilt, Sankt-Peterburg 1869.
- DUBROVİN, N., *İstoriya voiny i vladychestva russkikh na Kavkaze* (Rusların Kafkasya'da egemenlik ve savaşlar tarihi), 6 Cilt, Sankt-Petersburg 1871-1888.
- , *Prisoedinenie Krıma k Rossii (Kırım'ın Rusya'ya katılması)*, 2 Cilt, Sankpeterburg 1885.

- EZOV, G., *Snoşeniya Petra Velikogo s armyanskim narodom* (Çar Petro ile Ermeni halkı arasındaki münasebetler), Sanktpeterburg 1898.
- HAÇATRYAN, R.G., *Russkaya istoričeskaya misl' i Armenia XVII-naçalo XIX-go vekov*, Erevan 1987.
- LEBEDEV, S., *Grafy Paniny (Prens Panin'ler)*, Sankt-Peterburg 1864.
- ORİ, İsrail, *Armayno –Russkie otnoşeniya* (Ermeni-Rus İlişkileri), <http://patmaban.com/index.php?name=news&op=view&id=47>
- RAHMATULLİN, M., *Oteçestvennaya İstoriya*, C. VI, Moskova 1996.